

Mehdi Ferhani, Münferid, Peyvend-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i Timuriyân ve Zuhur-i Safeviyân (873-911/1468-1505)-Politics and Culture at the end of the Timurid and early Safavid Period (1468-1505), İntişarât-ı Encümen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1382 h.ş. (2003), 479 shf; ISBN: 964-6278-43-4

Müellif önsöz ve girişte tarihe olan ilgi ve araştırma hevesi ile kültür ve edebiyat bakımından önemine rağmen pek araştırılmamış olan Hüseyin Baykara devrini seçtiğini dile getirip eseri kısaca özetler.

Birinci bölümün 1. kısmı (s. 22-49) kaynakların tanıtımına tahsis edilmiş olup burada tarih ile ilgili kaynaklar, edebî kaynaklar, münşeât mecmuaları ve yazışmalar ile yeni araştırmalar hakkında bilgi verilip bu devre ait gerek tarih, gerekse edebî kaynaklar hakkında geniş bilgi vermektedir. Ancak bu kaynaklar artık neşredilmiş oldukları ve öteden beri bilindiklerinden burada bu kadar teferruatlı bilgiye gerek yoktu. Yeni araştırmalar (s. 49) adı altında sayılanlar ise oldukça eksiktir.

Bu bölümün 2. Kısmı (s. 50-75) Timur ve halefleri ile ilgili olup, burada Timur'un siyasi, kültürel, imar, zirâi ve ticarî faaliyetleri, ulema ile münasebeti üzerinde durulduktan sonra halefleri olarak Mirza Şahrüh ve onun oğulları Ulug Beğ, Baysungur ve İbrahim Sultan'ın ilmi ve sanat ile ilgili faaliyetlerinden söz edilir.

İkinci bölüm (s.77-105) devlet teşkilatı ile ilgili olup H. 9. (M. 15.) yüzyılın ikinci yarısında Timurlu devlet yapısı ele alınır. Burada önce hükümdar ailesi, hâkimiyet anlayışı, din ve din adamları ile ilişki üzerinde durulduktan sonra Divan-Türk veya diğer adı ile Tavacı Divânı (Divân-ı Buzurg-i Emâret) hakkında etraflıca bilgi verilir (s. 85 vd.) Ardından Sart Divânı veya Divânı Mal diye bilinen müessese incelenir ve bu divanın daha önceki devletlerdeki varlığına işaret edilip, Tacik ve Sart kelimeleri izah edilerek görevleri anlatılır (s. 94 vd.) Bu iki divan dolayısı ile Türk ve İran toplulukları arasında bir ayrılık ve rekabet söz konusu olduğu belirtilerek, kılıç ehli ile kalem ehli arasındaki rekabete bir örnek olmak üzere Hâce Mesud-i Kumî (veya Hâce Mesud-i Türkmani)'nin “Münazara-i Tîg u Kalem” risalesini (telifi 1463) nakleder (s. 101 vd.)

Bundan sonra belli başlı devlet adamları ile kültürel alanda temayüz etmiş olan şahsiyetler incelenir. İlk olarak “Siyasi Seçkinler” başlığı altında Sultan Hüseyin Baykara üzerinde durulur. Burada önce Hüseyin Baykara'nın soyu ve iktidarı ele geçirmesine kadar olan mücadelesi Esterabâd'ı, ardından Herat'ı işgali ve tahta oturması anlatılır. Onun hâkimiyeti sırasında halka davranışı, adaleti, tarım ve ticareti teşviki, tamga ve çeşitli vergileri kaldırmasının yanında günlük hayatına da temas edilir. Fakat onun hâkimiyeti genellikle tahtta hak iddia eden mirzalar, oğulları ve mahalli hâkimler ile mücadele içinde geçmiş olup, bunlardan özellikle oğlu Bediüzzaman Mirza önemli idi. Münasebette bulunduğu devletler olarak ise

Türkmen devletleri olan Karakoyunlu ve Akkoyunlular, Özbekler kısmen Safeviler ve Hindistan ile ilişkiler hakkında bilgi verildiği gibi, Fatih Sultan Mehmed ile olan yazışmaya da değinilir. Ölümünün ardından Bediüzzaman Mirza ile Muzaffer Hüseyin Mirza'nın saltanatlarına da kısaca temas edilir ki (s. 147) Babür'ün hâtıralarında anlattığı birbirinden nefret eden oğullarının ortak olarak birlikte hükümdar ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydir.

Müellif Hüseyin Baykara'nın mezhep anlayışı üzerinde durur (s. 150) ve onun bu hususta hoşgörüsü sahibi olduğu kanaatini dile getirir. (s. 153) Aslında Hüseyin Baykara'nın bir ara Şiiliğe meyli olmakla birlikte, bazı olaylar ve Alişir Nevâî'nin tesiri ile Sünnilikte karar kılmıştı. Bunun yanında Belh şehri yakınında güya Hz. Ali'nin mezarının bulunması rivayeti onun zamanında yeniden canlandı ve bu yer Hz. Ali'nin mezarı olarak kabul edilip, ziyaretgâh olarak ziyaretçi çekmeğe günümüze kadar devam etti. Burada kurulan köy zamanla büyüyerek, Mezar-ı Şerif adı ile Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.

Eserde Hüseyin Baykara'nın kültür ile ilişkisi ve bilgi seviyesine de bir bahis açılmış olup, burada onun eserleri ve Divân'ı hakkında bilgi verilerek, kültür, sanat ve edebiyat hâmilîği üzerinde de durulur. (s. 164)

Siyasi seçkinlerin ikincisi olarak aynı zamanda vezir olan Alişir Nevâî incelenmekte olup burada önce Nevâî'nin hayatının ilk otuz yılı incelenir ve Hüseyin Baykara ile olan yakın dostluğu, diğer vezirler ile ilişkisi anlatıldıktan sonra, onun kültür adamı olarak edebi kişiliği üzerinde durulup, eserleri ve fikirleri hakkında bilgi verilir. (s. 203 vd.) Bilindiği üzere Nevâî, hayatının sonlarına doğru (ölm. 1501) yazdığı Muhakemetü'l-Lügateyn adlı eserinde kelime zenginliği ile ifade kabiliyeti bakımından Türkçenin Farsçadan çok üstün olduğunu ilk defa söylemek cesaretini göstermiş Türkçeyi Farsçadan geri kalmayan bir kültür dili haline getirmeye çalışmıştır. Bu gayreti sonucunda O, Türkçenin sadece bir şiir dili değil nazım ve nesrin her çeşidini ifade gücüne sahip, Farsça ile her hususta rekabet edebilecek bir kültür dili olduğunu gösterecek eserler meydana getirdi. O, serveti siyasî gücü ve eserleri ile Herat'ta sanatkarların kutbu ve hâmisî durumuna yükselmiş olup şöhreti Türkistan'dan Tuna'ya kadar her tarafta yayılmış olup, Türk yurtlarında Nevâî dili yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, örnek kabul edilen eserlerine daha kendi sağlığında nazîreler yazılmıştır. Müellif yer yer bu hususlara da temas eder ve onun kültür, edebiyat ve sanat hâmilîği hakkında da uzun uzun söz eder.

Üçüncü Bölüm kültürel duruma ayrılmış olup (s. 229 vd.) burada H. 9. (M. 15.) yüzyılın ikinci yarısında kültürel durum özetlendikten sonra dinî durum, tasavvufî cereyanlar ve tarikatlardan söz edilir. Ardından Mekteb-i Herat başlığı ile (s. 244) buradaki medreseler, kütüphaneler ve sanat faaliyetleri anlatılıp Herat'ın yeniden Mirza Şahrüh zamanına döndüğü ifade edilir.

Bu bölümün devamı olarak kültür ve sanat alanlarındaki başlıca seçkin simalar ele alınmakta olup, konu bu devirde Türkistan'ın en nüfuzlu din adamlarından Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar (ölm. 1490) ile

başlamaktadır. Burada onun hayatı ve şahsiyeti, Nakşibendi tarikatı ile ilişkisi, ilmi durumu, eserleri ve mektupları, iktisadi faaliyetleri, mal varlığı (pek çok yerde emlaki bulunduğundan söz ediliyor) düşünceleri ve siyasi faaliyetleri uzun uzun anlatılır. Aslında Mirza Abdüllatif'in öldürülmesi ile, daha önce Semerkand'da kırk yıl süren Uluğ Beg'in hâkimiyeti yerine, Ebu Said'in Taşkent'ten Semerkand'a davet ettiği Hoca Ahrar'ın yerine kırk yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu. Şeriata uygun bir hayat sürmesi ve manevî gücü ona mucize sahibi şöhretini kazandırmıştı.

“Kültürel Seçkinler” başlığı altında Abdurrahman-ı Camî (ölm. 1492) incelenmektedir. Müellif burada Camî ile ilgili araştırmaların yetersiz kaldığını ifade ile başlamakta, kendisinin de mümkün olduğu kadar yazılanları tekrardan kaçınacağını söyleyerek, onun hayatı, Nakşibendi tarikatı ile bağı, kültürel ve edebî yaratıcılığı, edebî üslubu, mezheb ile ilgili görüşleri siyasî görüş ve siyaset ile alakası, Sultan Hüseyin Baykara ve Nevaî ile yakın ilişkisi, İranlı vezirleri himayesi hakkında bilgi verir. Bilindiği üzere Türkistan'da Sünni tarikatların en yaygını Nakşibendilik idi. Ne var ki sadr, şeyhülislam, kadı ve müderris gibi devlet görevlileri ile halk kitlelerinin temsilcileri olan tarikat şeyhleri arasında mücadele eksik değildi. Siyasî merkez olması ve devletin her tarafından gelen gelirin burada birikip sarf edilmesi zamanla Herat'ta tantanalı bir hayat sürdürülmesine yol açmıştı. Muhtesibe meyhaneleri kapattırın, şehzadelerin evindeki şarapları bile döktüren, asrın din müceddidi olarak gösterilen Mirza Şahrüh tam anlamı ile Sünni bir İslam hükümdarı olup, şeriata uygun olarak yaşamak istiyor ise de, bu yasaklar pek uzun sürmediğinden özellikle Hüseyin Baykara zamanında insanı ayartacak derecedeki eğlence ve musiki toplantılarından dolayı, burada tesis edilen vakıflar bile bazı din adamları tarafından meşru sayılmadığından, müritlerini Herat'a gitmekten men ediyorlardı ve hatta onlar Herat'ta üç yer dışında yemek yemenin caiz olmadığı inancında idiler (s. 268)

Sünnî tarikatların özellikle Şahrüh'un şahsında himaye görmelerine rağmen Şiilik cereyanı gittikçe güçlenerek XV. Yüzyıl sonunda Horasan'da halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açmıştı. Bu çatışmaların akisleri Camî'nin şüirlerine kadar girmişti.

Kültürel seçkinlerin üçüncüsü Hüseyin Vaiz-i Kâşifi (ölm. 1505)'ye ayrılmıştır (s. 314 vd.) Şiiliğin önemli merkezlerinden olan doğduğu Sebzvar'da Sünnilik daha sonra yaşadığı Herat'ta ise Şiilik ile itham edilen Kâşifi'nin Şii olarak tanımlanmasında Ravzatü's-Şuheda adlı eserinin etkisi olmalıdır. Ancak onun Sünni inanca sahip, Nakşibendi tarikatına mensup olduğu açıktır. Müellif burada Kâşifi'nin hayatı, mezhebi, eserleri (nücum ve ulûm-ı garîbe, tefsir ve Kur'an ilimleri, edebiyat, ahlak, siyasetnâme) hakkında ayrıntılı bilgi verir. Onun eserleri dışında hatipliği, vâizliği, matematik bilgisi ve müneccimliğine dikkat çekilip (s.315) Hüseyin Baykara ve Nevaî ile yakınlığı, eserlerinden bazılarını onların isteği üzerine kaleme aldığı (s. 320) ahlaka dair üç eseri; Siyasetnâme tarzında Hüseyin

Baykara'nın oğlu Mirza Ebu'l-Muhsin adına kaleme aldığı Ahlâk-ı Muhsinî zikredilip, bu eserler hakkında bilgi verilir. (s. 341)

Kültürel Seçkinlerin dördüncüsü devrin meşhur müverrihi Handmir (öl. 1535)'e tahsis edilmiş olup (s. 350 vd.), burada onun hayatı devlet hizmetindeki görevleri, edebiyat ve tarih ile ilgili eserleri, tarih yazıcılığı ile ilgili usul ve görüşleri hakkında geniş bilgi verilmiştir. Handmir'in üç alanda: şiir, inşa ve tarih alanlarında üstad olduğu kaydedilip (s. 367), müellif, her ne kadar esas alanı tarih olmakla birlikte, şiirlerindeki mahlasının dahi "Müverrih" olduğu ancak bu şiirlerin zamanına göre orta seviyede ve hatta zayıf olarak değerlendirilebileceği kanaatindedir. Divandaki görevi dolayısıyla pek çok mektup kaleme alma durumunda kalmış ve münşeât ile ilgili bir eser bırakmış olmakla birlikte (Nâme-i Nâmî) O, Herat tarih yazım okulu zincirinin son halkası olarak nitelenir (s. 369). Onun tarih yazıcılığında kendinden öncekiler ve çağdaşlarından farklı olmadığı, fakat yine de çağdaşlarından farklı olarak Habîbü's-Siyer adlı eserinde devrin uleması, şairleri, sadr, vezir ve emirleri hakkında bilgi vermesinin önemi vurgulanır (s. 377). Müellif, Handmir'in birçok hükümdarın hizmetinde bulunmuş ve olaylara şahit olmuş olmakla birlikte, hakikatleri yazmaktan çekindiği hatta bazı olayları suskunlukla geçiştirdiği, olayların derinliğine inmediği kalemini daima hizmetinde bulunduğu devlet adamlarından yana kullandığı, bu bakımdan eserin dikkatli kullanılması gerektiği kanaatinde ise de (s. 380), bu husus şaşılacak bir konu olmayıp, İran tarih yazıcılığında bütün devirler için geçerlidir.

Kültürel Seçkinlerin beşincisi meşhur minyatür sanatçısı Bihzad (öl. 1535) ile ilgilidir. (s. 391 vd.) Eserde sanatçının hayatı, üslubu, eserleri, tesiri ve Herat sanat/minyatür mektebinin devamı konuları geniş bir şekilde ele alınır. Bilindiği gibi tabiat manzaralarını ananevi unsurlar ile birleştirerek, kitap ressamlığında yenilik yapmayı başaran Bihzad, daha sonraları Safevilerin yanına giderek Tebriz'de yetiştirdiği talebesi ile Timurlu minyatür sanatının devamlılığını da sağlamıştır.

Eserin sonunda "Araştırmanın Sonuçları" başlığı altında (s. 400) devrin değerlendirilmesi yapılarak, özellikle Hüseyin Baykara'nın sanatı ve edebiyatı teşviki ile Herat'ın medeni hayatı özetlenir.

Kitabın sonunda yazma, matbu ve diğer dillerdeki araştırmalar başlığı altında geniş bir bibliyografya mevcut olmakla birlikte (s. 410-438) Türkiye'deki araştırmaların kullanılmadığı görülmektedir. Buna rağmen eser devrin siyasi tarihi ve kültürel durumu hakkında değerli bir araştırmadır.

İsmail Aka*

* Prof. Dr. [Emekli], *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Bornova-İzmir/Türkiye, Orcid ID: 0000-0003-1919-563X